

३. **नव्या आर्थिक संस्था:** बँका, पतपेढ्या, बाजारपेठा इत्यादी उदयास येणे.
४. **आर्थिक विकास होणे :** राष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न वाढणे, राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, लोकांच्या आर्थिक कल्याणात भर पडत जाणे.

३) सामाजिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण : सामाजिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरणात खालील बाबींचा समावेश करण्यात येतो.

१. **नागरीकरण :** नागरीकरणाची गती वाढवणे, शहराची संख्या व आकार वाढत जाणे. नागरी जीवन पद्धतीचा प्रभाव वाढत जाणे.
२. **औपचारिक संस्था :** संघटना, ऐच्छिक मंडळे, दुय्यम समूह इत्यादींची संख्या व प्रभाव वाढत जाणे.
३. **नवीन मूल्ये :** समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इत्यादी मूल्यांचा समाजाने स्वीकार करणे. वंश, धर्म, जात, लिंग, आर्थिक स्तर इत्यादींच्या आधारे सामाजिक भेदभाव न होणे.
४. **मुक्तस्तरीकरण :** समाजात बंदिस्त स्तरीकरणाच्या जागी मुक्त स्तरीकरण येणे. व्यक्तीला स्वकर्तृत्वाने आपले सामाजिक स्थान व दर्जा उंचावण्याची संधी उपलब्ध असणे म्हणजे आर्थिक दर्जाऐवजी आर्थिक दर्जाला महत्त्व देणे.
५. **दळणवळण :** वाहतूक, संदेशवहन या क्षेत्रातील प्रगती साधनांचे जाळे उभारले जाणे, आरोग्य सुविधांत वाढ होणे, समाजातील सरासरी आयुर्मानात वाढ होणे.

४) मानसिक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण : आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत लोकांची मते, मूल्ये, दृष्टिकोन, मनोवृत्ती इत्यादीमध्ये देखील परिवर्तन घडून येते. यालाच मानसिक आधुनिकीकरण किंवा व्यक्तीचे आधुनिकीकरण असे म्हणतात. यामध्ये पुढील बाबी अभिप्रेत आहेत.

१. रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मठपणा इत्यादी त्याग करून नावीन्याच्या, परिवर्तनाचा स्वीकार करणे.
२. दैववादीवृत्तीचा त्याग करून व प्रयत्नवादाची कास धरणे.
३. निसर्गाच्या अधीन न राहता त्यावर मात करण्याची जिद्द बाळगणे.
४. प्रत्येक क्षेत्रात नियोजन व संघटन यांना महत्त्व देणे.
५. इतरांशी सन्मानपूर्वक व्यवहार करणे, समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय या मूल्यांचा आदर करणे.
६. मी, माझे कुटुंब, माझे गाव, माझा देश यांच्या पलीकडे जाऊन अखिल मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार करणे 'विश्वची माझे घर' असा व्यापक दृष्टिकोन लोकांच्या मनात विकसित करणे.

११.६ आधुनिकीकरणाच्या समस्या

आधुनिकीकरणातून निर्माण झालेल्या व होत असलेल्या अनेक समस्या आज विकसित राष्ट्रांना भेडसावित आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा :

यांत्रिकीकरणामुळे व विशेषीकरणांमुळे व्यक्तीच्या कार्यात कमालीचा यांत्रिकीपणा येतो. तिला आपल्या कामाबद्दल आस्था राहत नाही. व्यक्ती व समाज यांच्यात दुरावा येतो. व्यक्ती एकाकी बनते. जीवनातील शांती, समाधान हरवून बसते.

२) सामाजिकीकरणात बाधा :

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नित्यनवे शोध लागतात. नवी यंत्रे, तंत्रे उदयास येतात. त्यामुळे समाजात सतत बदल होत राहतो. बदलत्या परिस्थितीशी अनकूलन साधणे व्यक्तीला कठीण होते. तिच्या अनुकूलन क्षमतेवर ताण पडतो. परिणामी सामाजिकीकरणात बाधा येते.

३) असंतोषाची निर्मिती :

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. पण सर्व क्षेत्रांचा एकात्मिक विकास होऊ शकत नाही. शिक्षित-अशिक्षित लोकांना पात्रतेनुसार रोजगार उपलब्ध करून दिले जात नाहीत.

४) संघर्षाची निर्मिती :

आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रांतील आधुनिकीकरण पारंपरिक जीवनपद्धतीशी संघर्ष होतो. उदा. प्रशिक्षित डॉक्टर, पारंपरिक वैद्यांचे अस्तित्व धोक्यात आणतो. रिक्षा, मोटार इत्यादीमुळे टांगेवाल्याचे अस्तित्व धोक्यात येते.

५) विघातक प्रवृत्तीस प्रोत्साहन:

आधुनिकीकरणामुळे समाजात मुख्यतः विकसित राष्ट्रांत विघातक प्रवृत्तीस प्रोत्साहन मिळालेले आहे. त्यामुळे लोक रोगवादी-चंगळवादी बनतात. त्यातून भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी वाढते. व्यक्ती वादाचा अतिरेक होऊन नैतिक, धार्मिक, कौटुंबिक मूल्यांचा ऱ्हास होत असतो. घटस्फोटांचे प्रमाण वाढते. कुटुंब अस्थिर बनते. मुलाबाळांची आबाळ होते.

११.७ भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया

भारतातील ब्रिटिश राजवटीतच आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. ब्रिटिशांनी येथे कवायती, लवकर अद्यावत शस्त्रे, सुसज्ज आरमार, प्रशासकीय यंत्रणा, नवीन कायदे व न्याय व्यवस्था, औपचारिक शिक्षणपद्धती, मोठे मोठे उद्योगधंदे, दळणवळणाची व वाहतुकीची प्रगतसाधने इत्यादी गोष्टी रुजविल्या. पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांनी येथील अनिष्ट प्रथा, परंपरांच्या निर्मूलनासाठी चळवळी उभारल्या. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, मानवता इत्यादी मूल्यांचा प्रभाव पडून भारतीयांचे प्रबोधन सुरू झाले. त्यातूनच आधुनिकीकरणास सुरुवात झाली. नियोजनाचा स्वीकार

करून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यात येऊ लागले. औद्योगिकीकरण, शेतीविकास, शिक्षणप्रसार, आरोग्य सुविधांचा विस्तार, समाजकल्याण इत्यादी सर्व क्षेत्रांत प्रगतीचे वारे वाहू लागले. परिणामी आधुनिकीकरणाला चालना मिळाली.

११.८ भारतातील आधुनिकीकरणाचे स्वरूप

१) आर्थिक आधुनिकीकरण :

अवजड उद्योगधंद्यांचा विस्तार व विकास होत आहे. उत्पादन प्रक्रियेचे यांत्रिकीकरण होत आहे. शेतीतही प्रगत उत्पादनतंत्र, रासायनिक खते, सुधारित शेती अवजारे, संकरित बी-बियाणे, कृत्रिम पाणीपुरवठा, जंतुनाशके इत्यादींचा अवलंब करून हरितक्रांतीचे प्रयोग यशस्वी होत आहेत. बलुतापद्धतीचा न्हास होत आहे. विदोषीकरण वाढत आहे. बाजारपेठा, बँका, पतपेढ्या, पैशाचा वापर इत्यादींमध्ये वाढ होत आहे. कामगार संघटना, व्यावसायिकांच्या संघटनांचा विस्तार होत आहे.

२) राजकीय आधुनिकीकरण :

राज्यघटनेने निधर्मीकरण लोकशाही व्यवस्था, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुत्व इत्यादींचा स्वीकार केला आहे. कायद्यापुढे सर्व नागरिकांना समान लेखले जात आहे. निवडणुका, प्रौढ मताधिकार, विकेंद्रीकरण (पंचायत राज) इत्यादींच्या माध्यमातून जनतेचा राजकीय सहभाग वाढत आहे. प्रशासकीय नोकरभरती स्पर्धा परीक्षेद्वारे केली जात आहे.

३) सामाजिक, सांस्कृतिक आधुनिकीकरण :

जातिभेद, अस्पृश्यता पालन इत्यादी कायद्याचे उच्चाटन केले आहे. जन्माऐवजी गुणपात्रतेनुसार सामाजिक दर्जा निश्चित होऊ लागला आहे. शहराची संख्या व आकार वाढत आहे. कुटुंब, विवाह, धर्म, शिक्षण या सामाजिक संस्थांच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल घडून येत आहेत. शैक्षणिक व आरोग्य सुविधांचा विस्तार होत आहे. दळणवळण व वाहतूक साधनांचे जाळे विस्तारित होत आहे.

४) मानसिक आधुनिकीकरण :

रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, दैववाद, कर्मकांड, इत्यादींच्या जागी वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजत चालला आहे. जातिभेद, लिंगभेद, धर्मभेद अशास्त्रीय वाटू लागला आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय, मानवता ही मूल्ये हळूहळू लोकांच्या मनावर बिंबत चालली आहे.

मंदगती :

- १) आधुनिकीकरणाची गती मंद आहे. सुमारे ७० टक्के भारतीय आजही शेतीवर अवलंबून आहेत. मूठभर बडे बागायतदारच आधुनिक शेती करतात.
- २) आपली राज्यघटना, शासकीय यंत्रणा निधर्मी आहे, पण बहुसंख्य राज्यकर्ते शासकीय सेवक आज धार्मिक प्रभावाखाली वावरतात. सर्वसामान्यांचा राजकीय सहभाग कमी आढळतो.

- ३) सुमारे ७५ टक्के जनता खेड्यात राहत आहे. तिच्यावर जातपात, धर्म, रूढी, परंपरा इत्यादींचा प्रभाव आजही टिकून आहे. अस्पृश्य व स्त्रिया यांना खेड्यामध्ये खालचा दर्जा आहे. सर्वांना शिक्षण मूल्ये देऊनही अद्याप ५० टक्के जनता निरक्षर आहे. अनेक खेड्यांमध्ये रस्ते, वीज, पिण्याचे शुद्धपाणी, शाळा, पोस्ट ऑफीस, दवाखाना या मूलभूत सुविधा पोहोचलेल्या नाहीत.
- ४) भारतीय अडाणी लोकच नव्हे तर चांगले उच्चशिक्षित लोकही अनिष्ट, प्रथा-परंपरा आस्थेने पाळतात. प्रयत्नाबरोबरच देवधर्म, पूजाअर्चा, व्रतवैकल्य, मंत्रतंत्र इत्यादींचा भारतीय जनता आधार घेताना दिसून येते.

वरील बाबींचा विचार करता आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया भारतामध्ये अजूनही मंदावलेली आढळते.

११.९ स्वाध्याय

१. आधुनिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. आधुनिकीकरणाचे स्वरूप स्पष्ट करून आधुनिकीकरणाच्या समस्या सांगा.
३. आधुनिकीकरणाची कारणे सांगून आधुनिकीकरणाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचवा.

घटक - ६

सामाजिक परिवर्तन

- डॉ. क्लेमेन्टाईन ज्यु. रिबेलो

घटक संरचना :

- ६.० पाठाची उद्दिष्ट्ये
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ सामाजिक परिवर्तनाच्या व्याख्या
- ६.३ सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप
- ६.४ सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत घटक
- ६.५ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे
- ६.६ सारांश
- ६.७ स्वाध्याय

६.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- सामाजिक बदलाची संकल्पना समजून घेणे.
- सामाजिक बदलास कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- सामाजिक बदलातील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना (Introduction)

मानवी समाजाचा इतिहास हेच सांगतो की, मानवी समाज हा सतत बदलत असतो. नित्य परिवर्तन हा मानवी समाजाचा जणू स्थायीभाव आहे. जणुकाही समाज जीवन हे एखाद्या नदीप्रमाणे लहान लहान वळणे घेत पुढे पुढे जात असते. आपल्या गरजेप्रमाणे / आवश्यकतेप्रमाणे वा सोयीप्रमाणे त्यामध्ये फेरबदल करून हे बदलणारे समाज जीवन स्विकारले जात असते. मात्र हे लहान लहान बदल पटकन आपल्या लक्षात येत नाहीत. त्यामुळे कित्येक वेळा समाजामध्ये परिवर्तन होत आहे. ह्याची सहज जाणीवही आपल्याला होत नसते. अगदी लहान लहान बदल आपल्यामध्ये चटकन अस्थिरताही निर्माण करीत नाहीत. मात्र ह्याचे प्रमाण वाढले तर मात्र आपल्याला विशिष्ट परिवर्तन होत आहे हे जाणवायला लागते.

त्याचबरोबर समाजात डोळ्यात भरण्याजोगेही बदल घडून येतात. मानवाचे रीतीरिवाज, आचारविचार, रुढी-परंपरा, सामाजिक संस्था, संघटना, इत्यादींमध्येही मोठ्या प्रमाणात अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडतांना आपणांस दिसतात. ह्या सर्वांचा परिणाम ह्यालाच आपण समाजात बदल होत आहे असे आपण म्हणतो.

६.२ समाजपरिवर्तनाच्या व्याख्या

समाज परिवर्तनाच्या विचारवंतांनी केलेल्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

हॅरी जॉन्सन - “सामाजिक परिवर्तन म्हणजे मूलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल होय.”

किंगजले डेव्हीस - “समाज रचनेत व कार्यात म्हणजेच सामाजिक संघटनेत होणारा बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.”

गिन्स बर्ग - “समाजाचा आकार, सामाजिक संघटना प्रकार व समाजातील विविध भागातील संतुलन यात होणाऱ्या बदलाला म्हणजेच समाज व्यवस्थेतील बदलाला सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.”

मॅक आयव्हर व पेज - “सामाजिक संबंधातील बदलास सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.”

के डेव्हीस - “सामाजिक संघटनात अर्थात समाज संरचना व कार्यात झालेले बदल होय.”

गिलिन आणि गिलीन - “स्विकृत जीवन प्रणालीतील परिवर्तन म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. मग हे परिवर्तन भौगोलिक परिस्थिती, सांस्कृतिक घटक, लोकसंख्येची रचना किंवा विचारप्रणाली प्रसरण किंवा आविष्कार रीतीने आणलेली असो.”

वरील व्याख्यांचा साकल्याने विचार केला असता सामाजिक परिवर्तन म्हणजे -

- १) सामाजिक संरचनेत झालेले बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय.
- २) समाजामध्ये असलेल्या संघटन संबंधातील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.
- ३) समाजाच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीतील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.
- ४) अभिवृद्धी आणि श्रद्धा यातील बदल म्हणजे समाज परिवर्तन होय.

६.३ सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप

समाज हा मानवापासून निर्माण झालेला असल्यामुळे मानवाच्या रितीरिवाज, आचार-विचार, रुढी-परंपरा निर्माण केलेल्या सामाजिक संस्था यांच्या संबंधामध्ये ज्यावेळी बदल घडून येत असतात त्यावेळी समाजाच्या रचनेमध्ये बदल घडून येत असतात. व्यक्तीसमूह यांच्या ज्या समस्या असतात. त्या विविध वैशिष्ट्यपूर्ण व स्थिर स्वरूपाच्या अशा असतात. या अवस्थेला समाजाची रचना असे संबोधिले जाते.

प्राचीन भारतीय समाजामध्ये काळाच्या ओघात समाजाचे स्वरूप व रचनेमध्ये बदल घडून येत आहेत. या बदलामुळे समाज नवे रूप धारण करीत असतो. भारतीय ग्रामीण भागात परंपरागत जुन्या संस्था, जुन्या पद्धती, जुनी मूल्ये अस्तित्वात होती. त्यामध्ये आता बदल झाला असून नवीन संस्था, नवीन मूल्ये व नवीन जीवन पद्धती निर्माण झाल्या आहेत. समाजामध्ये परिवर्तनाची प्रक्रिया सातत्याने चालू आहे. पूर्वीची स्वयंपूर्ण असलेली खेडी आता त्याच स्थितीत राहिली नाहीत. प्रचंड प्रमाणात आज ह्यामध्ये बदल होतांना दिसत आहे.

ब्रिटीश भारतात आल्यावर भारतीय खेड्यांची स्वयंपूर्ण संकल्पना ही मोडकळीस आणण्यास पध्दतशीर प्रयत्न झाले. त्यांनी राबविलेल्या विविध धोरणांमुळे प्रथम नागरी व नंतर ग्रामीण जीवनात अमुलाग्र बदल झाले. त्यामुळे ग्रामीण जीवन तळागाळापासून ढवळून निघाले. आजच्या स्थितीत ग्रामीण भागात अमुलाग्र बदल दिसून येत आहे.

समाज परिवर्तन ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी काही मुद्दे सविस्तराने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक संस्थामधील बदल -

समाज हा अनेक संस्था, संघटना मिळून बनलेला असतो. समाजामध्ये कुटुंबसंस्था, शिक्षणसंस्था, अर्थसंस्था, संघटना, जातीसंस्था अस्तित्वात असतात. त्याचा प्रभाव समाजावर असतो. या संस्थांमध्ये परिवर्तन घडून आल्याने त्याचा परिणाम कामगारावरती पडत असतो. यातून सामाजिक परिवर्तन होतांना दिसते. उदा. फक्त कुटुंबपध्दतीचा न्हास होवून विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात येताना दिसते. जातीसंस्थामधून व्यवसाय निश्चितीमध्ये बदल होताना दिसत आहे. म्हणजेच समाजामध्ये असलेल्या अनेक संघटना एकमेकांशी संबंधित असतात. आणि ह्या संघटनात होणारा बदल हा इतर संस्था संघटनावरतीही होत असतो.

२) सामाजिक संबंधातील बदल -

समाजामध्ये व्यक्ती, संस्था, संघटना असतात. याचा मिळून समाज बनलेला असतो. ह्यांचा परस्पर संबंध व्यक्ती व्यक्तीमध्ये, व्यक्ती व समूहामध्ये तसेच समूह समूहामध्ये असतो. अशा सर्वच प्रकारच्या संबंधामध्ये परिवर्तनामध्ये बदल झालेला दिसतो.

३) सामाजिक मूल्यातील बदल -

समाजाच्या ऐक्यासाठी मूल्ये ही आवश्यक असतात. मुल्यामुळेच समाज टिकून राहतो. समाजात शांती प्रस्थापित होते. शिस्तबध्द समाज व्यवस्थेमुळे समाजाची प्रगती होत असते. मूल्यामधील होणारे बदल हे समाजाच्या संरचनेतील बदल असतात. मूल्य म्हणजे योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट, चूक-बरोबर हे ठरविण्यासाठी समाजातील लोकांनी मान्य केलेले आदर्श आहेत. मूल्यामध्ये होणारे बदल हे समाजाच्या संरचनेमध्ये बदल घडून आणतात. त्याचा समाजावर दूरगामी परिणाम होतो. समता, न्याय, लोकशाही ह्यासारखी मूल्ये समाजामध्ये मूलगामी परिवर्तन घडवीत असतात.

४) अभिवृत्ती व श्रद्धांमधील परिवर्तन -

अभिवृत्ती व श्रद्धा हे दोन घटक मानवी जीवनामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडतात. व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व घडविण्यामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. अभिवृत्ती, श्रद्धा व मूल्यात होणारा बदल हा संरचनात्मक काटेकोर परिवर्तन नसले तरी संरचनात्मक बदल घडवून येत असतो. अभिवृत्तीत मूल्यात बदल घडून आला तर भूमिका वर्तनावर त्याचा प्रभाव पडतो. त्याचा परिणाम परात्मतेची भावना अभिव्यक्ती कामगार संघटनावर होवून संस्थात्मक परिवर्तन घडून येवू शकतात.

दर्जा, भूमिका सामाजिक समूह, त्यांचे उपसमूह, सांस्कृतिक मूल्ये, सामाजिक नियमने हे समाजरचनेचे घटक आहेत. त्या घटनांमध्ये होणारे बदल हे सामाजिक परिवर्तन आहे.

मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींचा समावेश हा संस्कृतीमध्ये होत असतो. ह्याचाच परिणाम संस्कृती बदलात होत असतो. मात्र सांस्कृतिक बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे. संस्कृतीचे अनेक घटक आहेत. जे श्रद्धा, मूल्ये, नियमने, ज्ञान यात बदल झाला तरच सामाजिक परिवर्तन घडून येते. सांस्कृतिक परिवर्तन सामाजिक परिवर्तनाला कारणीभूत ठरू शकते.

परिवर्तन हे चांगले किंवा वाईट असू शकते. परिवर्तन ही तटस्थ संकल्पना आहे. सर्वच समाजामध्ये परिवर्तन होत असते. त्याची गती मात्र भिन्न असू शकते. परिवर्तन होत असतांना आपल्या डोळ्यांना दिसत नाही. सामाजिक परिवर्तनाविषयी आपल्याला १०० % भविष्य कथन करता येणार नाही. असे काही अंशी सांगता येऊ शकते. त्याचबरोबर सामाजिक परिवर्तन हे थांबविता येत नाही. ती अपरिहार्य अशा स्वरूपाची बाब आहे. मात्र परिवर्तनाची तुलना करता येणे. तसेच परिवर्तन एक दिशा मात्र असते. ती प्रगतीची किंवा अधोगतीचीही असू शकते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय ?
- २) सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप सांगा.

६.४ सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत घटक

समाजामध्ये सातत्याने घडून येणारे परिवर्तनामुळे समाज टिकून राहत असतो. बदलत्या स्थितीला सामारे जात असतो. ही बदलती स्थिती विशिष्ट एकाच कारणामुळे तयार होत नाही. तर ती तयार होण्यास अनेक घटक कारणीभूत ठरतात. ही नेमकी कारणे दाखविणे खूपच गुंतागुंतीचे असते. सामाजिक परिवर्तनाच्या बाबतीत बहुकारणवादी दृष्टीकोन स्विकारावा लागतो. समाजामध्ये घडणारी घटना ही अनेक कारणांनी घडून आलेली असते.

समाजपरिवर्तनाच्या कारणांचा विचार वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळा केलेला दिसतो. कार्लमाक्साने आर्थिक कारणांचा, ऑगबर्न तांत्रिक घटकांचा, गिलीन आणि गिलीन यांनी भौगोलिक परिस्थिती, लोकसंख्या रचना, सांस्कृतिक घटक, विचार प्रभावी कारकांचा इत्यादी तर मॅक्सवेबर सांस्कृतिक घटकांचा विचार करतात. सामाजिक परिवर्तनासाठी कारणीभूत ठरणार्या सर्वच घटकांचा सातत्याने अभ्यास करतांना आपणांस तो पुढीलप्रमाणे करता येईल.

ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनाची कारणे

ह्या कारणांचे स्थूलमानाने तीन वर्ग पडतात.

- अ) राजकीय कारणे
- ब) आर्थिक कारणे
- क) सामाजिक व सांस्कृतिक कारणे
- ड) चेतन कारणे
- इ) अचेतन कारणे
- फ) तांत्रिक कारणे

६.४.१ राजकीय कारणे :

१) जमिनीच्या स्वामीत्वासंबंधी कारणे -

ब्रिटीश राजवटीपूर्वी भारतीय शेतकरी हा आपल्या भूमिका स्वामी होता. पण त्याचे स्वामीत्व ब्रिटीशांनी पद्धतशीरपणे उडवून लावले. शेतकरी व शासन ह्यामध्ये जमीनदार, इनामदार, मालगुजार ह्यांच्या रुपाने एक मध्यस्त वर्ग अस्तित्वात आला, हा वर्ग शेतकऱ्यांकडून महसूल वसूल करू लागला. ह्या वर्गाने शेतकऱ्यांचे शोषण केले. ग्रामीण समाजात शोषक आणि शोषित असे दोन वर्ग निर्माण झाले. ह्या संघर्षातूनच ग्रामीण जीवनातील सामुदायिक ऐक्य नष्ट झाले.

२) नवी न्यायव्यवस्था -

पूर्वी खेड्यामध्ये न्यायदान करण्यासाठी ग्रामपंचायती अस्तित्वात होत्या. गावातील न्यायदान गावातच पंचाच्या साहाय्याने होई. ते गावातील दोन्ही पक्षांकरांना मान्य असे. ब्रिटीश राजवटीमध्ये न्यायदानासाठी न्यायप्रशासनाची सुरुवात झाली. गावातील भांडणे सरकारी न्यायालयात जावू लागली. ही भांडणे कायद्याच्या आधारे सोडविली जावू लागली. त्यातून वकील वर्ग तयार झाला. खर्च वाढला, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार, भांडणे, गटबाजी ह्यामध्येही वाढ झाली. लोकांच्या मानसिकतेतही बदल झाला.

३) पंचायतीचे अधिकार -

पूर्वी ग्रामपंचायतींना जे अधिकार होते ते ब्रिटीश काळात संपुष्टात आले. ग्रामीण जीवनाचा कणा असलेली ग्रामपंचायत नष्ट झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पुन्हा पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आली. मात्र पंचायत राजयंत्रणेमार्फत विकास योजनांवर अधिक भर दिलेला दिसून येतो. तसेच विकास साधत असतांना ७३ व्या घटनादुरुस्तीने राखीव पद व ग्रामसभा ह्यांना महत्वाचे स्थान दिल्याने गावाकडे पुन्हा एकदा नव्या रुपाने राजकारणामध्ये नवीन रंग येवू लागल्याचे दिसतात. राजकीय जीवन परिवर्तनात पंचायतीचे अधिकार महत्वपूर्ण आहेत.

४) राजकीय पक्ष -

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात लोकशाही राज्य आले. सर्वांना मतदान हक्क मिळाला. सत्ता काबीज करण्यासाठी भारतात राजकीय पक्षांचे पीक तयार झाले. लोकांत नवे विचार, नवे चैतन्य निर्माण झाले आणि वेगवेगळ्या पक्षांमुळे पक्षांतर्गत कलह व स्पर्धा निर्माण झाली.

६.४.२ आर्थिक कारणे

१) औद्योगिकीकरण -

शेती हा प्रमुख व्यवसाय भारतीयांचा होता. आणि आजही आहे. शेती व संबंधित इतर व्यवसाय हा कुटुंबामार्फत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात केला जाई. ब्रिटीश कालखंडात औद्योगिकीकरणाला प्रचंड वेग होता. त्यामुळे कारखाना केंद्रित उत्पादनपध्दती अस्तित्वात आली. ह्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण जीवनावर झाला. औद्योगिकीकरणामुळे प्रचंड उत्पादन शक्य झाल्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांसाठी उत्पादन हे उत्पादन लक्ष्य राहिले. त्यामुळे गावाकडे असलेली शेती व्यवसाय व बलुतेदारी पध्दतीचा ह्यामध्ये मोठा बदल झाला. औद्योगिकीकरणामुळे जातीव्यवस्थेचा ठराविक व्यवसाय, कामाची अपरिवर्तनीय विभागणी, शेती व इतर हस्त व्यवसाय ह्यामध्ये परिवर्तन घडून आले.

२) नागरीकरण -

शहरांची प्रचंड वाढ व तेथील झगझगीत जीवनाने खेड्यातील लोकांना भुरळ घातली. जनता शहराकडे धावू लागली. गावे आस पडू लागली. शेतमजुरांच्या शहराकडे ओढ्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतात काम करावे लागले. शेतकऱ्यांची मुले कचेरीत बाबू (साहेब) बनण्याची इच्छा व्यक्त करू लागले. शेतीची प्रतिष्ठा कमी होवू लागली. नागरीय लोकांच्या अनुकरणाने ग्रामीण लोकही व्यक्तीवादी, स्वार्थी व स्वयंकेद्रित बनले. शहराच्या संपर्कामुळे खेड्यातही फॅशन वेड, व्यसने, वेश्या व्यवसाय, जुगार, मद्यपान, गुन्हेगारी वृत्तीत वाढ होवू लागली. धार्मिक बंधने सैल झाली. संयुक्त कुटुंब पध्दती नष्ट होवू लागली. खेड्यात विघटन होवू लागले. ग्रामीण जनता नियंत्रणशून्य बनली.

३) दळणवळण व संचार साधनांची वाढ -

दळणवळण व वाहतुकीच्या साधनात वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भाग व नागरी भाग ह्यांचा संपर्क वाढला. रेल्वे, मोटर वगैरे साधनांनी खेडी शहराशी जोडली गेली. टेलीफोन व मोबाईलचाही वापर वाढला. ह्यामुळे व्यापार वाढला. पण त्याच बरोबर प्रत्येक बाबतीत नागरी जीवनाचे अनुकरण करण्याचे प्रमाण वाढून ग्रामीण जीवन पध्दतीत अमुलाग्र बदल झाला.

४) व्यापारात वाढ -

औद्योगिकीकरणामुळे व्यापार वाढला, उत्पादन वाढले व उत्पादनाच्या विक्रीसाठी खेड्यांच्या बाजारपेठांचा उपयोग होवू लागला. खेडे व शहर ह्यांचा संपर्क मोठ्या प्रमाणात होवू लागल्याने आर्थिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन होवू लागले.

५) शासकीय योजना -

तळागाळातील लोकांचा आर्थिक विकास करण्यासाठी शासनाने पंचवार्षिक योजना, पायलट प्रकल्प व इतर विकास योजना मोठ्या प्रमाणात सुरु केल्या. त्याचा परिणाम हा समाज परिवर्तन प्रक्रियेमध्ये होवू लागला.

६.४.३ सामाजिक कारणे

ग्रामीण समाजपरिवर्तनात सामाजिक कारण हे महत्वपूर्ण आहे. जातीसंस्था, कुटुंबसंस्था व प्राचीन ग्रामपंचायती ह्यावरती ग्रामीण भागातील समाजव्यवस्था भक्कम पायावर

उभी होती. ब्रिटीश धोरणामुळे ह्या कुटुंबसंस्थेत, जातीसंस्थेमध्ये व ग्रामपंचायत कार्यप्रणालीमध्ये अमुलाग्र बदल होतच राहिले. तसेच सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा विवाह, स्त्रियांचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान ह्यासारख्या बाबींमध्येही परिवर्तन होवू लागले.

६.४.४ सांस्कृतिक कारणे

ग्रामीण समाजपरिवर्तन घडवून आणण्यात सांस्कृतिक व्यवस्थेचा मोठा सहभाग आहे. संस्कृती ही परिवर्तनशीलच असते. सांस्कृतिक मूल्यातील बदल हा कालानुरूप होतच असतो. याचा प्रभाव त्या-त्या काळातील सामाजिक जीवनावर पडत असतो. प्राचीन ग्रामीण जीवनाकडे पाहिल्यास सामुहिक भावना हा ग्रामीण समाजाचा स्थायी भाव असलेला दिसून येतो.

मात्र ब्रिटीश काळात व्यक्तीवादी प्रवृत्तीला प्रोत्साहन देणारी शिक्षणपध्दतीमुळे सामुहिक भावनेवर आधारलेले प्राचीन खेड्यातील सामाजिक जीवन उद्वस्त झाले. पाश्चात्य संस्कृती व शिक्षणाने ग्रामवासियांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलून गेला. आजही तीच स्थिती आहे.

६.४.५ चेतन कारणे (Concious Resources)

ग्रामीण समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जाणून बुजून जे प्रयत्न केले जातात त्यांचा समावेश यात करण्यात येतो. हे प्रयत्न पूर्ण विचार करून नियोजनबद्धरित्या केले जातात. ज्या तऱ्हेचा बदल अपेक्षित आहे, त्या दिशेने या प्रयत्नांची वाटचाल होत असते. अशा तऱ्हेचे प्रयत्न खालील पध्दतीचे आहेत.

१) अनुनयात्मक पध्दती - (Resuasive Method)

या पध्दतीत जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रचाराचे माध्यम वापरले जाते. ग्रामीण समाजाची पुर्नबांधणी सर्वांगदृष्टीने होण्यासाठी विविध सुधारणा ग्रावासियांच्या गळी उत्तरविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. उदा. दारुबंदी, संततीनियमन, साक्षरता, अधिक धान्य पिकवा मोहिम, रासायनिक खतांचा वापर, स्वच्छता अभियान, वगैरे, ग्रामीण पुर्नरचनेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे काम या प्रचाराने साध्य केले जाते.

२) प्रात्यक्षिक पध्दती - (Demonstration Method)

ह्या पध्दतीत प्रचार तंत्राच्या वापराबरोबर प्रात्यक्षिकावर जास्त भर असतो. ग्रामीण समाज जीवनात परिणामकारक व प्रभावीपणे कार्य करण्यास हे तंत्र यशस्वी होतांना दिसत आहे. उत्तम बी-बियाणे, चांगली जनावरे, मशागतीच्या विविध पध्दती व तंत्रे महिला बचत गटांची उत्पादनासाठी प्रोत्साहन शैक्षणिक व आरोग्य केंद्रे गावात उभी करून शिक्षण व स्वच्छता यांचा प्रसार केला जातो.

३) अनिवार्य पध्दती - (Compulsory Method)

या पध्दतीत लोकांच्या इच्छेला मान न देता काही बाबी सक्तीच्या केल्या जातात. शासन काही बाबतीत पुढाकार घेवून आवश्यक ते कायदे करून परिवर्तन घडवून आणते. सतीपध्दती, बालविवाह पध्दती, विधवा विषयक कायदा, अस्पृश्यतेसंबंधी कायदा ग्रामीण समाज परिवर्तन करण्याचे जोरकस प्रयत्न शासकीय पातळीवरून चालू आहेत.

४) सामाजिक दबाव पध्दती - (Method of Socioal Pressure)

राज्यकर्त्यावर अगर संबंधित व्यक्तीवर सामाजिक दबाव आणून अपेक्षित परिवर्तन घडवून आणले जाते. मोर्चा, सामुहिक सत्याग्रह, उपोषण, हरताळ, दहशत ह्याचा अवलंब केला जातो. समाजातील वाईट प्रवृत्तीविरुद्ध समाज एकत्र येवून ह्या पध्दतीचा अवलंब करून ती वाईट प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

५) संपर्क व शैक्षणिक पध्दती - (Contact and Educational Method)

संपर्क क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात विकसीत झाल्यामुळे गावातील लोकांच्या आचार-विचार, पोशाख, जीवनविषयक दृष्टिकोनात अमुलाग्र बदल घडून येत आहे.

ग्रामीण भागात शाळा, महाविद्यालये ह्यांच्या स्थापनेमुळे लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोना विकसित होत आहे. भारतीय ग्रामीण भागात होणारे हे परिवर्तन निश्चित स्वागतार्ह आहे.

६.४.६ अचेतन कारणे (Unconscious Method)

ह्यामध्ये अशा घटकांचा समावेश होतो. जे घटक अत्यंत नैसर्गिक अगर स्वाभाविक आहेत. हे बदल आपोआप घडून येत असतात. यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत.

१) नैसर्गिक अगर भौगोलिक परिस्थिती -

भौतिक पर्यावरणात होत असलेले बदल मानवी जीवनावर सतत परिणाम करीत असतात. पूर, भूकंप, दुष्काळ, वादळ, ज्वालामुखी ह्यामुळे आकस्मिक स्वरुपाचे बदल घडून येत असतात. अशी स्थिती निर्माण झाली किंवा वारंवार होत असेल. त्यावेळी मनुष्य स्वभावाप्रमाणे या बदलत्या परिस्थितीनुसार समाज जुळवून घेत असतो. दुष्काळ स्थितीत पाझर तलाव बांधणे, ताली बांधणे, विहिर खोदणे, पाण्याचा वापर योग्य पध्दतीने करणे, अर्थजनासाठी शहराकडे स्थलांतर करणे. वगैरे.

६.४.७ तांत्रिक कारणे

मानव आपले जीवन सुखावह होण्यासाठी विविध नवनवीन साधनांचा शोध लावत असतो. मोटारगाडी, रेडिओ, टि.व्ही, मोबाईल, इंटरनेट, आरोग्यशास्त्रातील प्रगती, अद्यावत हॉस्पिटल्स, औद्योगिकीकरण, शेतीतील अभियांत्रिकी, विविध प्रकारचे तंत्रज्ञान, यंत्रज्ञान, यंत्रमानव वगैरे ह्यातून अपल्याला तांत्रिक प्रगतीची प्रचिती येते. ह्या सर्व बाबींमुळे भारतीय ग्रामीण समाजात झपाट्याने बदल घडून येत आहेत. ह्यामुळे केवळ आर्थिक प्रगती साध्या झाली नाही तर मूल्ये व आचार यामध्येही परिवर्तन होत असल्याचे दिसते.

वरील सर्व मुद्यांच्या साहाय्याने परिवर्तन कारणीभूत ठरलेले घटक स्पष्ट करता येतील. तसेच समाजातील प्रभावशाली व्यक्तीमत्वे सुध्दा समाज परिवर्तन प्रक्रियेत महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. जागतिक पातळीवर कार्लमार्क्स, महात्मा गांधी, बेंजामीन फ्रँक्लीन, भारताचा विचार करता महात्मा गांधी, राजाराम मोहनराय, महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज ह्यांची समाज परिवर्तनात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. विशिष्ट सामाजिक स्थितीमुळे व्यक्तीमत्वात बदल घडतो. त्यामुळे त्या व्यक्तीचे व्यक्तित्व समाजपरिवर्तनात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) समाज परिवर्तनातील राजकीय कारणे सांगा.
 - २) समाज परिवर्तनातील आर्थिक कारणे सांगा.
 - ३) समाज परिवर्तनातील चेतन कारणे सांगा.
-
-
-
-
-

६.५ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे

सामाजिक परिवर्तन ही सतत चालू असलेली प्रक्रिया आहे. कोणताही समाज हा परिवर्तनशील असतोच. तो त्यांचा स्थायीभाव आहे. समाज परिवर्तनास जेवढे जास्त घटक अनुकूल असतात. तेवढे समाज परिवर्तन लवकर घडून येते. प्रतिकूल घटकांचे प्रमाण जास्त असल्यास समाज परिवर्तनाचा वेग हा मंद असतो. समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया मंद गतीने होण्यास किंवा समाज परिवर्तनामध्ये अडथळे जे येतात. त्या घटकांचा थोडक्यात परामर्श पुढीलप्रमाणे.

१) ग्रामवासियांची मनोवृत्ती परिवर्तनवादी नाही.

भारतीयांचे मन हे सनातनी व परंपरावादी आहे. परंपरेने चालत आलेले आचार-विचार, रुढी-परंपरा यामधील बदल भारतीयांना रुचत नाहीत. त्यातल्या त्यात ग्रामवासीय हे विशिष्ट परिस्थितीमुळे अधिक धार्मिक व रुढीप्रिय आहेत. ग्रामवासीय पारलौकिक सुखाला जास्त महत्त्व देत असल्यामुळे भौतिक परिवर्तनाला जास्त महत्त्व देत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण भागात अपेक्षित वेग परिवर्तनास मिळत नाही. म्हणजेच जोपर्यंत ग्रामवासियांच्या मनोवृत्तीत बदल होत नाही. तोपर्यंत ग्रामीण परिवर्तनास अपेक्षित वेग प्राप्त होणार नाही.

२) बुद्धीवादाचा अस्विकार -

भारतीय आपल्या नित्य जीवनात बुद्धीवादाचा स्विकार करीत नाहीत. त्यामुळे परिवर्तन प्रक्रियेची चिकित्साच ते करू शकत नाहीत. ठेविले अनंते तैसेच राहावे ! या विचाराने ग्रामवासियांना जणू झपाटले आहे. त्यामुळे आजसुद्धा ग्रामीण लोक विकास कार्य वा परिवर्तन कार्यात अपेक्षित सहभाग घेत नाही. वा तटस्थेने ते पाहतात. प्रवाह पतित व परंपराप्रिय ग्रामवासियांच्यामार्फत शिक्षणाचे लोण नेवून त्यांना विज्ञानवादी बनविल्याविना या बदलाचे स्वागत ग्रामवासीय करू शकणार नाहीत.

३) ग्रामीण दारिद्र्य

सामाजिक परिवर्तन मोठा अडथळा म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्य आहे. शेतकऱ्यांकडे असणारी अपुरी जमीन क्षेत्र, भूमीहिन शेतमजुरांची संख्या, पारंपारिक पद्धतीने व्यवसाय करणारे

कारागिर ह्यासारखे घटक पैशाअभावी आपल्या व्यवसायात प्रगती करू शकत नाही. प्रमुख व्यवसाय करतांना जोड व्यवसायाचे महत्त्व जरी कळत असले तरी पैशाअभावी नवीन व्यवसाय करण्यास त्यांना शक्य नाही. आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे परिवर्तन कार्यक्रमांला अनुकूल वातावरण निर्माण होत नाही.

४) सामाजिक संस्थांचे प्राबल्य

ग्रामीण समाज आजही पारंपारिक पगड्यांतून मुक्त झालेला नाही. जातीसंस्था, कुटुंबसंस्था आजही आपले प्रभुत्व टिकवून आहेत. ग्रामीण पुर्नरचनेत सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनाला महत्त्व देणे अगत्याचे आहे.

५) आत्मकेंद्री मन -

सामाजिक परिवर्तनाला खरा अडथळा भारतीय मनाचाच आहे. साऱ्या क्रियांचा व विचारांचा केंद्रबिंदू व्यक्ती होती समाज नाही. सारे विचार हे स्वतःपुरतेच मर्यादित होते. पाप-पुण्य, मोक्षप्राप्ती, पुर्नजन्म हे सर्व विचार स्वतःपुरतेच Deepe विज्ञानाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होत असला तरी ही आत्मकेंद्री वृत्ती कमी झाली आहे. असे म्हणता येणार नाही. P. Spratt यांनी Hindu Culture and Personality या ग्रंथात भारतीय व्यक्तित्व आत्मपूजक आहे. असे वर्णन केले आहे हे सर्व अर्थाने खरे आहे.

६) संशोधनातील अपुरेपणा -

नव्याने लाभलेल्या शोधांचा वापर प्रत्यक्ष जेव्हा केला जातो, त्यावेळी त्यांच्या वापरासाठी लागणारे कौशल्य आपल्याजवळ असत नाही. काळाच्या ओघात समस्यांवर उपाय सापडतात. वा कौशल्य विकसित होतात. परंतु त्यासाठी लागणाऱ्या कामामध्ये शांतता, सहकार्य, सहानुभूती बाळगली पाहिजे. पण प्रत्यक्षात तसे होत नाही. प्रत्यक्ष शेतकऱ्याने राबविलेला प्रयोग इतर शेतकऱ्यांनी पाहिल्याशिवाय ते ज्ञान वा कौशल्य इतर शेतकरी आत्मसात करीत नाही.

७) शासकीय उणिवा -

ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनाला वेग येवू शकत नाही. याचे कारण शासकीय उणिवातही दिसून येते. सामाजिक परिवर्तन व्हावे म्हणून पंचवार्षिक योजना आखल्या गेल्या. अनेक कायदे झाले. प्रसार माध्यमांचा वापर करण्यात आला. मात्र प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी फारसे लक्ष दिले नाही. नियोजन हे नेहमी मजबूत व निर्दोष असायला हवे आणि ते असतेही मात्र त्याची कार्यवाही योग्य तऱ्हेने होतेच असे नाही. कागदोपत्री कटकटींना लोकही कंटाळतात. त्यामुळे ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन अपेक्षितपणे होतेच असे नाही. शासकीय कर्मचाऱ्यांची उदासिनता हा एक मोठा अडसर असलेला दिसतो.

८) निरपेक्ष लोकसेवकांचा अभाव -

निरपेक्ष लोकसेवकांचा समाज परिवर्तनात मोठा सहभाग आहे. विविध स्वयंसेवी संस्थामार्फत किंवा स्वतंत्ररित्या व्यक्ती ह्या समाज परिवर्तन प्रक्रियेत सहभागी होतात. सामान्यतः समाजाला स्वयंप्रेरित करणे, स्वतंत्रपणे विचार करण्याच्या वृत्तीत वाढ करणे, प्राप्त स्थितीत होणाऱ्या बदलांचा विचार करण्यास लावणे, गरज असल्यास समाज जागृतीचे कार्य करणे ही कामे लोकसेवक करीत असतात. मात्र आजच्या आत्मकेंद्री, व्यक्तीकेंद्री युगात ह्या सर्व

बाबीत कार्य करणारे कार्यकर्ते दुर्मिळ झाले आहेत. लोकजागृतीचे काम करणारे निरपेक्ष व निस्वार्थी लोकसेवक पुढे येत नाहीत. तोपर्यंत ग्रामीण समाज परिवर्तनाला वेग येणे अशक्य आहे.

६.६ सारांश

स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्या जीवनाच्या आकांक्षा वाढल्या. रुढीग्रस्त व मागासलेल्या भारतीय समाजाला समृद्धीकडे नेण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. आर्थिक जीवनात स्थैर्य व सुस्थिती निर्माण करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांचा कार्यक्रम आखला. पण या कार्यक्रमांमुळे समाजाचे बाह्य रूप बदलण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत झाली. मात्र ही गती संथ आहे. चांगल्या प्रगतीच्या बाबत परिवर्तन होण्यासाठी लोकसहकार्याची गरज आहे. म्हणजेच या नवसमाज निर्मातीच्या कार्याला योग्य वळण व नवीन तेज, नवीन रूप प्राप्त होण्यासाठी तळागाळातील सर्वसामान्य माणसात वैचारिक परिवर्तन घडून आलेच पाहिजे. ते आवश्यकच आहे.

आपली प्रगती तपासा.

१) समाज परिवर्तन प्रक्रियेतील अडथळे स्पष्ट करा.

ग्रामीण सामाजिक बदल / परिवर्तनाचा अधिक अभ्यास करण्यासाठी विविध ग्रामीण भागात भेटी देवून त्या ठिकाणच्या स्थानिक लोकांशी चर्चा करून तसेच निरीक्षण नोंदी घेवून आपणांस सखोल अभ्यास करता येईल. तसेच ग्रामीण समाज परिवर्तनावरील विविध पुस्तकांचे वाचन करून आपल्या ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनातील ज्ञानात भर टाकता येऊ शकते.

६.७ स्वाध्याय

- १) सामाजिक परिवर्तनाच्या व्याख्या सांगून सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन कारणीभूत ठरलेल्या विविध घटकांची चर्चा करा.
- ३) ग्रामीण सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे सांगा.

संदर्भ सूची :

- १) ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायिक विकास, प्रा. रा. ना. घाटोळे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर - ४४००१०
- २) ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रा. डॉ. गुरुनाथ द. नाडगोंडे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - ३०
- ३) महाराष्ट्रातील समाज परिवर्तनाच्या दिशा, पानसे रमेश, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई १९८९.